

FELSEFE, BİLGELİK SEVGİSİ EPİSTEMOLOJİSİ VE BİLGE İNSAN

Cafer Sadık Yaran*

Abstract:

The thesis which is defended in this article is that philosophy was established as "the love of wisdom;" but particularly in the writings of famous modern and postmodern philosophers (eg. Descartes and Derrida), it has largely lost its original characteristic features. For example, neither the modern Cartesian epistemology of extreme rationalism and foundationalism nor the postmodern epistemology of extreme relativism and scepticism are apt to the original epistemological understanding of philosophy.

Human beings have recently understood that just knowledge and power are not enough to reach to a higher quality of life; but rather a genuine wisdom and virtue are also needed. In this case, the type of philosophy which would be more useful now is the one which is more dependant to its original name and aim, the love of wisdom.

1. Felsefenin "Bilgelik Sevgisi" Olarak Kuruluşu

Bilindiği gibi, "felsefe" terimi, Yunanca *philo* ve *sophia* sözcüklerinden gelir. *Philosophia*'da birleşik hale gelen iki sözcükten, ilki sevgi, ikincisi bilgelik (wisdom) demektir. Buna göre *philosophia* (felsefe), bilgeligi sevmek (love of wisdom) demektir. Yunanca *philosophos* (filozof) sözcüğü de kendisinde bilgi veya bilgelik bulunan, bilen, bilge olan kimseden ayrı olarak, bilgeligi seven (lover of wisdom) anlamına gelir. Bu bağlamda, felsefenin özü, gerçekliğin bilgisinin elde bulundurulması ve kişinin gerçek anlamda bilge olması demek değildir, felsefe böyle bir amaç için, bilgelik için yolda olma demektir. Burada, felsefi etkinliğe ve filozofun niteliğine işaret etmek için, niçin tek başına *sophia* ve *sophos* sözcüklerinin yeterli görülmemiş olmasının gerekçeleri önemlidir. Yaygın olarak belirtildiği ve bilindiği üzere, *philosophia* deyimini ilkin M.Ö. 6. yüzyılda yaşamış olan Pythagoras kullanmıştır. Pythagoras kendine *philosophos*

---

* Doç. Dr., O.M.U., Din Felsefesi Anabilim Dalı Başkanı.

(filozof) dermiş. Çünkü, ona göre *sophia*, bilgelik, eksiksiz doğru bilgi ve bu bilgi uyarınca davranış, yalnız Tanrıya yakışır; insana yakışan ise ancak bilgeliği sevmek, ve ona ulaşmağa çalışmaktır.¹ Sokrates de savunmasında, benzer bir şekilde, “adım bilge diye çıktı,” ama “Asıl bilen, Atina hâkimleri, belki yalnız Tanrıdır;” der.²

Bu anlayış, daha sonraki birçok büyük filozof tarafından, kendisine tam olarak uyulmasa da, en azından tekrar edilmiş ve doğru bulunmuştur. Sözgelimi Descartes, felsefeyi ve bilgeliği, aynı doğrultuda tanımlar. Ona göre “felsefe sözünden bilgeliği inceleme anlaşılır, bilgelikten de yalnız işlerimizde ölçülülük değil, fakat hayatımızı sevk ve idare için olduğu kadar sağlığımızı koruma ve bütün zanaatların icadı için de *insanın bilebildiği bütün şeylerin tam bir bilgisi* anlaşılır.”³ Fakat Antik çağ filozofları için olduğu gibi Descartes için de “Hakikatte ancak ve yalnız Tanrıdır ki, tam olarak bilgedir, yani her şeyin hakikati hakkında tam bilgisi vardır; fakat denilebilir ki, insanlar, daha önemli hakikatler hakkında az veya çok bilgi sahibi oldukları ölçüde az veya çok bilgelik sahibidirler.”⁴

Kant’ın belirttiğine göre de “Felsefe, insan için her zaman tamamlanmadan kalan bilgelige ulaşma çabasıdır.”⁵ Onun felsefe ve bilgelik sevgisi arasında gördüğü ilişki de antik çağın başında görülenle aşağı yukarı aynıdır. Kant’ın ifadesiyle de “Bilgelik en yetkin aklın özelliğidir. Bu düzeyde bir varlığın bulunup bulunmadığı: bunun türünden yalnızca tek birinin varolup olamayacağı: varsa, herşeyi yapabilir olup olmadığı, bizim

¹ Karl Jaspers, *Felsefe Nedir?*, çev. İsmet Zeki Eyuboğlu, İstanbul: Say Yayınları, 1986, s. 47; Anne Fremantle, *The Age of Belief: The Medieval Philosophers* (New York: Mentor Book, 1957), s. 13; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985), s. 12-3; Hüsameddin Erdem, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, (Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 1998), s. 15-16; Macit Gökberk’e göre, Pythagoras ve felsefe terimi ile ilgili “Herakleides Pontikos’un bu bildirdiğinin doğru olduğuna inanmak pek güç.” (s. 13) Ne var ki, bu rivayete inanmak belki tarihsel açıdan güç ise de, düşünsel açıdan bakıldığında pek de zor gözüküyor. Zira bu gibi görüşler, daha önceki veya sonraki bilge filozoflardan veya bilge peygamberlerden beklenilecek sözlerdir; ve nitekim benzer bir söz, Hz İsa’ya atfen Markos İnci’inde de geçer. Markos’da anlatıldığına göre, “Yola çıkarken biri yanına koştu, ve önünde diz çöküp kendisinden sordu: İyi Muallim, ebedî hayatı miras almak için ne yapayım? İsa da ona dedi: Niçin bana iyi diyorsun? Birden başka kimse iyi değildir, o da Allah’tır.” *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1988), 10/17,18.

² Eflâtun, *Sokrates’in Müdafaası*, çev. Niyazi Berkes, İstanbul: M.E.G.S.B., 1988, s. 11.

³ Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mehmet Karasan, İstanbul: M.E.G.S.B., 1988, ss. 5-6; (italikler bize ait).

⁴ Descartes, *a.g.e.*, s. 6.

⁵ Immanuel Kant, *Fragmanlar*, çev. Oruç Aruoba, İstanbul: Altıkkırkbeş Yayınları, 2000, s. 13.

kavram çerçevemizin ötesinde yatar.”⁶ Bu son cümleye rağmen Kant, kendi kanaatini belirtmekten geri durmaz. “Bilgelik insanın bir niteliği değildir. Bilge, ancak tek bir tanedir. Ama bilgelik sevgisi, ona ulaşmağa çalışmak” insanın elde edilebilir niteliklerinden birisidir.⁷ Hatta daha açık ifadeyle, ona göre, “İnsan bilgelige sahip değildir. Sadece ona ulaşmağa çalışır ve onu ancak sevebilir ve bu da yeterli başarıdır.”⁸

Felsefenin “bilgelik” değil de “bilgelik sevgisi” olarak adlandırılması ve kurulması, çok bilinçli, isabetli ve tüm zamanlar için felsefe adına doğru yönde yol gösterici ve ufuk açıcı bir tercih olmuştur. Bununla birlikte felsefenin her dönemde ve her filozof tarafından bu ismin çağrıştırdığı doğrultuda yapıldığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Felsefenin çeşitli dönemlerde din, bilim, ideoloji, dil ve benzerleri ile etkileşiminde geçirdiği serüven bilinmektedir. Bizim bu bildiriadaki (doğru veya yanlış olabileceğini baştan teslim ve kabul ettiğimiz, iddiasız) tezimiz ve önerimize göre, felsefenin temeli “bilgelik sevgisi” olarak atılmıştır; fakat felsefe her zaman “bilgelik sevgisi” olarak kal(a)mamıştır; oysa (başka felsefe anlayışlarının değerini küçümsemeyip aksine takdir etmekle birlikte) felsefeye en yakışan ve belki ondan en fazla beklenen, onun yeniden “bilgelik sevgisi” ismine uygun olarak yapılması ve filozofların da “bilge insan olma”yı ve “bilge insanların sayısını çoğaltma”yı en önemli felsefi etkinliklerin başında görmesidir.

2. Felsefenin “Bilgelik Sevgisi” Olarak Yapıldığı Dönemler ve Bilge Filozoflar

Bu cümleden olarak, Batı felsefesinin serüvenini bazı filozof veya felsefecilerin tasnifi ve tasviri ile özetlemekte ve bunları felsefenin “bilgelik sevgisi olarak felsefe” olup olmaması ve filozofun da “bilge” olup olmaması açısından değerlendirmeye çalışmakta yarar vardır. Örneğin Karl Jaspers’e göre, “Batı felsefesi, tarihsel olarak, birbirini izleyen dört evreden oluşur.

İlkin: Yunan Felsefesi. Söylenceden yola çıkarak söze vardı, Batı’nın temel kavramlarını, kategorileri, varlık, dünya ve insanın bir bütün olarak düşünülmesi konusunda olanaklı temel durumları yarattı. ...

İkincileyin: Hıristiyan Ortaçağ Felsefesi. İncili’in getirdiği dinden yola çıkarak düşünsel anlamaya, tanrısal bildiriden (Offenbarung) tanrıbilime ulaştı. Bu felsefede yalnız tutucu ve eğitici Skolastik yetişmedi. Yaratıcı düşünürlerde, kaynak bakımından dine özgü olanla felsefeye özgü olanın birleştiği bir dünya aydınlığa çıktı. ...

Üçüncüleyin: Yeni Avrupa Felsefesi. Bu felsefe, yeni doğa bilimi ve her yetkeye karşı insanın yeni kişisel bağımsızlığı ile birlikte ortaya çıktı. Bir

⁶ Kant, *a.g.e.*, s. 45.

⁷ Aynı sayfa.

⁸ Kant, *a.g.e.*, s. 49 .

yanda Kepler ve Galilei, öte yanda Bruno ve Spinoza yeni yolun öncüleridir.

...

Dördüncüleyin: Alman İdealizmi Felsefesi. Lessing ve Kant'tan Hegel ve Schelling'e varan bir düşünürler yolu, gözlemsel derinlikte, belki de bugüne değin Batı'da düşünülmüş her konuyu aşmaktadır. Devlet ve toplumun büyük gerçekliğinin arka temeli olmadan, özel varoluşta gizlenen, tarih ve evrenin bütünüyle dolu, düşüncenin kuramsal sanatında ve insan içeriğinin görünümünde varlıklı, nesnel dünya olmayan bir dünyaya tutunarak büyük yapıtlarını ortaya koydular.⁹

Bu tasnifin birinci dönemine ait anahtar sözcükler, "dünya ve insanın bir bürün olarak düşünülmesi", ikinci dönem için "din", üçüncü dönem için "bilim", dördüncü dönem için, "kuramsal sanat" sözcükleridir. Buna göre felsefenin "bilgelik sevgisi" olma özelliğine en sadık kalınarak yapıldığı dönemin, ilkçağ felsefesi olduğu; daha sonraki çağlarda felsefenin, din, bilim ve sanat yönünde özünden uzaklaştığı anlaşılmaktadır.

Bilgelik açısından filozofların durumuna bakmaya çalışmak da yerinde olabilir. Tarih boyunca, filozofların bilgilerine ve elde ettikleri felsefi bilgiyi kullanmalarına bakınca üç farklı tarzda filozof görülebileceğini savunanlar vardır. Buna göre, birinci olarak, büyük prototipi Aristoteles olmak üzere, filozofların çoğu, gerçeği yorumlamada genellikle seyirci ve betimleyici (descriptive) tavrı benimsemiştir. İkinci olarak, Marx'ın prototip olarak görüldüğü diğer bir grup, insanları değiştirmek veya onların yaşama şartlarını ıslah etmek için reçeteler sunmak (prescriptive) tarzını benimsemiştir. Bunların yanında, bizi burada asıl ilgilendiren üçüncü bir grup daha vardır. "Bir üçüncü grup bilgelik arayıcıları var ki, bunların amacı ne âlemi tasvir ne de insanoğluna *reçeteler* sunmaktır. Bu düşünürlerin hedefi sadece 'uyanma' vakti gelmiş olanlara kılavuzluk sağlamaktır. Tarzlarına yönlendirici (directive) diyebileceğimiz bu grup insanlık tarihinde o kadar az görülen bir türdür ki, bunları filozoflar kategorisine sokmak yanıltıcı bile olabilir. Nietzsche'nin de dahil olmak üzere bu ender insanlar grubu, çoğunluklar tarafından ermiş, bilge, mürid, peygamber, v.b. adlarla tanınmışlardır."¹⁰ Richard Rorty'nin felsefeyi ve filozofları "sistematik" ve "eğitici" (edifying) diye ikiye ayırıp, Aristoteles'ten Descartes'a, Aydınlanmacılardan Carnap'a kadar büyük çoğunluğu oluşturan sistematik filozofları Batı felsefesinin "ana" (mainsatream) geleneğini oluşturanlar, Kierkegaard, Santayana, William James, Dewey, sonraki dönem Wittgenstein ve sonraki dönem Heidegger örneklerinden oluşan "eğitici" dediği filozofları Batı felsefesi tarihinin

⁹ Jaspers, *a.g.e.*, ss. 139-40.

¹⁰ Fehmi Baykan, *Bilgelik Yolunda Bir Filozof: Nietzsche*, Ankara: Palme Yayınları, 1989, s. 130.

“periferi”sinde görmesi¹¹ gibi, bilge denilebilen filozoflar da, felsefe tarihinde, zaman geçtikçe daha fazla periferide kalmış azınlık gibi gözükmetedir.

Nitekim İngilizceden çevirilen bir felsefe kitabında belirtildiği üzere “Bir alay ifadesi olma dışında, dilimizdeki ‘bilge’ terimin fiilen kullanımdan kalkması” söz konusudur; ve bu “çağdaş dünyadaki değer bilincinin zayıflığının etkili bir ölçüsüdür.” Bunda felsefenin de kendine düşen bir payı vardır. Nitekim, “Son zamanlarda bir çok disiplinde değer sorunlarından kaçınma ve tamamen bilimsel ya da çözümleyici düşünceye yönelme hareketinin toplumu değerlerin doğası ve önemi konusunda bilisiz kalma eğilimi taşıması bazı filozofları endişelendirmiştir.”¹² Bizi bu bildiriye sunmaya sevkeden etkenlerden biri de benzer endişelerdir.

3. Yeniden “Bilgelik Sevgisi” Olarak Felsefeye ve Bilge Filozofa Olan İhtiyaç

Bize öyle geliyor ki, yeniden “bilgelik sevgisi olarak felsefe”ye, “bilge filozof”lara, ve onların “bilge insan”ların çoğalması yönünde düşünce üretip çaba sarfetmelerine ihtiyaç vardır. Zira her ne kadar bazı yazarlar, belki aşırı bir iyimserlikle, belki başka nedenlerle, “tarihin sonu”na geldiğimizi savunursa savunsun, dünyanın şu anki durumuna bakıldığında Derrida’nın “haykırışına” hak vermemek pek mümkün gözükmemektedir. Onun ifadesiyle, “Dünyada ve insanlık tarihinin hiçbir döneminde şiddet, eşitsizlik, dışlama, açlık ve dolayısıyla iktisadi tahakküm bu kadar çok sayıda insanı olumsuz etkilememiştir.”¹³

Bu durumda, öyle görünüyor ki, felsefeci değilse de bilgeliği önemseydiği anlaşılan bir yazarın şu sözünü tek bir sözcüğünü değiştirerek (“yerine” sözcüğünü “yanında” sözcüğü ile değiştirerek) yeniden düşünmekte yarar vardır: “Kim bilir, belki de yeni buluşlar yapmak yerine geçmişi onarma yoluna gitsek, dünyamız daha umutlu bir yer olurdu.”¹⁴ Bu söze Kierkegaard’ın seslenişini de eklemek, vurgulamak istediğimiz ihtiyacı ve çözümünü belki daha da açık hale getirebilir: “Sokrates! Sokrates! Sokrates! Eğer bunun bir yararı olacaksa bu üçlü çağrışı on keze çıkarabiliriz. ...tüm bu bilimle karışmış bu dünyanın bir Sokrates’e gereksinimi olduğunu kim düşünüyor? Doğal olarak, bunu bir kişi veya birçok kişi düşünseydi ona daha az gereksinim olacaktı.”¹⁵

¹¹ Richard Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Oxford: Basil Blackwell, 1980, ss.365-72.

¹² Stanley M. Honer ve Thomas C. Hunt, *Felsefeye Çağrı*, çev. Hasan Ünder, Ankara: İmge Kitabevi, 1996, s. 186.

¹³ Stuart Sim, *Derrida ve Tarihin Sonu*, çev. Kaan H. Ökten, İstanbul: Everest yayımları, 2000, ss. 54-55. Jacques Derrida, *Specters of Marx*, New York, London: Routledge, 1994, s. 85’ten naklen.

¹⁴ Sim, *a.g.e.*, ss.54-55.

¹⁵ Sören Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, çev. Mehmet Mukadder Yakupoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997, s. 109.

Son asırlarda bilim ve teknoloji, deyim yerindeyse ışık hızıyla ilerlemesine, bilgi birikimi had safhaya ulaşmasına ve teknoloji hayatı son derece kolaylaştırmasına rağmen, bilgi birikimi ile bilgelik birikimi arasında veya teknolojinin günlük hayatta kullanımının yaygınlaşmasıyla erdemli davranışların günlük hayat ilişkilerinde yaygınlaşması arasında, birebir değil potansiyel olarak olabileceği düzeyde bir paralellik veya yakınlık dahi pek gözükmemektedir. Oysa insanoğlunun tek başına bilgiye değil onun yanında bilgeliğe, ve tek başına erke değil onun yanında erdeme ihtiyacı vardır. Bu da felsefenin ve felsefecilerin eskiden olduğu gibi daha yakından bilgelikle uğraşması gerektiği izlenimini uyandırmaktadır.

Yukarıda önce felsefenin sonra filozofların bilgelikle ilişkilerindeki hem başarılarından hem de aksamalardan söz ettik. Şimdi de felsefe disiplinlerinden veya konularından bir örnekle “bilgelik sevgisi” olarak felsefenin üstünlüğü ve fakat ondan uzaklaşmışlık durumuna kısaca değinelim. Örnek olarak bilgi teorisindeki farklı yaklaşımlara bilgelik sevgisi olarak felsefe açısından bir göz atalım.

4. Bilgelik Sevgisi Olarak Felsefede ve Ondan Uzaklaşmada Epistemoloji Örneği

Bize öyle geliyor ki, felsefenin adının koyulduğu ve temellerinin atıldığı bilgelik epistemolojisinin ne olduğunu çok iyi bilen filozoflar bile, kendi epistemolojilerinde bu özelliklere bağlı kalmamışlar, kendi epistemolojilerini bilgelik epistemolojisi olarak yorumlamış ve sunmuşlardır. Örneğin Descartes, felsefeden, bilgeliği inceleme anlaşıldığını, bilgelikten de, sadece işlerimizde ölçülülük değil, insanın bilebildiği şeylerin tam bir bilgisi anlaşıldığını söylemesine, ve bunlara ilaveten, hakikatte ancak ve yalnız Tanrının tam olarak bilge olduğunu belirtmesine rağmen, yine de, bilge insanın sahip olması gereken bilgiyi tanımlarken, rasyonalist epistemolojinin son derece ağır ve tartışmalı şartlarını öne sürmektedir. Nitekim ona göre, bilge insanın sahip olması gereken bilginin “ilk nedenlerden çıkarılmış olması gereklidir; böylece, bu bilgiyi edinme yolunu öğrenmek için – ki asıl felsefe budur – bu ilk nedenleri, yani ilkeleri aramakla işe başlamak lâzımdır; bu ilkelerde de iki şart bulunmaktadır, birincisi, bu ilkeler o kadar açık ve apaçık olmalıdır ki insan aklı onları dikkatle tetkike koyulduğunda doğruluklarından şüphe edemesin; ikincisi, geriye kalan başka bütün nesnelere var olmadığı halde dahi ilkeler bilinebilmeli, fakat buna karşılık, ilkeler var olmayınca başka şeyler bilinmemelidir; bundan sonra da ilkelere bağlı olan şeylerin bilgisini o suretle ilkelere çıkarmalıdır ki, yapılan dedüksiyonların bütün devamınca aşikâr olmayan hiçbir şeye rasgelinmesin.”¹⁶

Bu pasajda da özetlenen Descartes epistemolojisi, “bilgelik sevgisi epistemolojisi” denilebilecek olan, felsefenin başlangıç döneminde bulunan

¹⁶ Descartes, *a.g.e.*, s. 6, altını biz çizdik).

ve isminin de çağrıştırmakta olduğu aşırı mütevazılık ile aşırı iddialılık, yahut başka bir ifadeyle aşırı dogmatizm ile aşırı septisizm arasında bulunan epistemolojik anlayışa uygun düşmemektedir. Descartes'ın epistemolojisinde, bilgeliği seven insanın mütevazı bir biçimde gerçeğin peşinde olmasından ziyade, adeta Tanrısal kesinlikte mutlak, evrensel, zorunlulukla doğru önsel temellere dayanan, nesnel bir bilgi iddiası öne sürülmektedir. Oysa bu, çağdaş anti-temelci filozofların eleştirilerinden asırlarca önce ve onların savunduklarından çok daha isabetli bir biçimde, felsefenin doğuşunda bilge filozofların daha baştan uyardığı bir husustur: mutlak ve evrensel kesinlikte bilgi ve onunla bağlantılı olan bilgelik, ancak Tanrıya özgüdür; felsefe, bilgelik sevgisidir; filozof, bilgeliği seven kişidir, bilgelik de insanın gücü nispetinde elde edebildiği doğru veya doğruya yakın bilgilerin ona uygun davranışların toplamıdır.

Fakat bilgelik epistemolojisinden uzaklaşma, sadece Yeniçağda Kartezyen rasyonalizm yahut pozitivist empirisizm doğrultusunda olmamıştır. Büyük filozofların da dahil olduğu bu türden – deyim yerindeyse – sapmalara her çağda ve farklı kutuplarda rastlanmaktadır. Nitekim Descartes ile verilen örnek, çağdaş felsefeden ve tamamen farklı kutuptan Derrida ile tamamlanabilir.

Derrida'nın felsefesinden çıkan sonuçlardan biri, “bütün söylemlerin/konuşmaların aşırı ölçüde retoriğe ve dil oyunlarına bağlı olduğudur. Örneğin, felsefe, edebiyattan daha fazla bir doğruluk gücüne sahip değildir, çünkü o da anlamın kayganlığına bağlıdır.”¹⁷ Zaten “özünde şüpheli bir düşünür olan Derrida'nın”¹⁸ yapısökümü “felsefi şüpheliğin oldukça kapsamlı bir biçimi sayılmaktadır.”¹⁹ Çağdaş felsefede şüphelilik sadece Derrida'nın özelliği de değildir. Modern felsefede akla, deneye veya bilimsel bilgiye dayalı olarak öne sürülen kesin, evrensel, nesnel bilgi iddiasındaki bir tür dogmatik yaklaşıma karşı, postmodern felsefe, bir bütün olarak “şüpheli bir yaklaşım üzerine kurulu”dur.²⁰

Oysa öyle görünüyor ki, ne Descartes'ın ne Derrida'nın, ne modernizmin ne postmodernizmin bilgi teorileri, bilgelik sevgisi olarak felsefeye uygun epistemolojilerdir. Bilgelik epistemolojisinden uzaklaşan felsefe, dialektik ve dikotomik bir tarzda, karşıt epistemolojik tutumları farklı zamanlarda öne çıkarmaktadır. Diyalektik oluşumun, doğada ve düşüncede gelişimin dinamiklerinden olduğunu kabul etmekle birlikte, biz, en azından zamanın artık, tez ve antitezlerdense bir kez daha sentezde olmasının uygun olacağı kanaatindeyiz. Bize göre, bu sentezin yolu, asla dönmekten ve bilhassa “bilgelik sevgisi” terimine dayalı yeni yaklaşımlar üretmekten geçiyor. Bu da, insanın Tanrı ile hayvanlar arasındaki ontolojik

¹⁷ Sim, a.g.e., s. 35, (altını biz çizdik).

¹⁸ Sim, a.g.e., s. 38.

¹⁹ Sim, a.g.e., s. 31.

²⁰ Sim, a.g.e., s. 44.

mevkiinin doğal olarak getirdiği epistemolojinin kabulü ile irtibatlı gözüküyor. İnsan, bilgisinde Tanrısala benzer bir mutlak doğruluk ve kesinlik iddiasında bulunmamalı; ama bununla birlikte aşırı septik, relativist veya agnostik bir görüşle doğru, doğruya yakın yahut güvenilir bilgi arayışını tamamen bir yana da bırakmamalıdır.

Nitekim Aristoteles'in *Metafizik* adlı eserinin baş kısımlarında da bu tarz bir epistemolojiyi çağrıştıran ifadeler vardır. Onun ifadesiyle, bilgeliğe "sahip olmaya insanın gücünün ötesinde olan bir şey gözüyle bakılabilir. Çünkü insan doğası birçok bakımdan sınırlıdır. Dolayısıyla Simonides'e göre 'yalnız Tanrı bu imtiyaza sahip olabilir'. Ve insanın kendine uygun olan bilgiyi aramakla yetinmemesi doğru değildir."²¹ Fakat Aristoteles'in son cümlesi, benzer bir cümle ile, daha tam hale getirilmelidir. Yani, "insanın kendine uygun olan bilgiyi aramakla yetinmemesi doğru" olmadığı gibi – ki bunun Yeniçağın modernist filozoflarının hatası olduğu söylenebilir –, kendisine uygun olan bilgiyi aramamakla yetinmesi de doğru değildir – bunun da çağdaş postmodernist filozofların hatası olduğu öne sürülebilir. Zaten Aristoteles'in bu anlama gelen çok özlü bir ifadesi de vardır. Buna göre, "Hakikatin araştırılması bir anlamda güç, bir başka anlamda kolaydır. Bunun bir delili, hiç kimsenin tam olarak onu elde edememesi, ancak öte yandan insan türü olarak ondan uzak olmamamızdır."²²

Çağdaş felsefede de bu anlayışa yakın kimseler, çok değilseler de, hiç yok da değildirler. Biraz da öyle yorumlamak istediğimizde, öyle görünüyor ki, Habermas'ın eleştirel teorisinde ve Gadamer'in hermeneutiğinde, temelci ve anti-temelci yaklaşımların götürdüğü objektivizme veya nihilizme düşmeyen yahut onlara asgari taviz vermeye çalışan, ortanın iki yanındaki (bizim bu yazıda üzerinde durmaya çalıştığımız terimle söylemekte mahzur yoksa "bilgece" denilebilecek) tutum örneklerinin görüldüğü söylenilebilir. Çağdaş felsefede Aydınlanmacı geleneğin uzantısı olan mantıksal pozitivist çizgi doğrultusundaki filozoflar bir uçta, bu geleneğin kopuşu ve onun eleştirisini en büyük meziyet sayan post yapısalci ve post modernist filozofları öbür uçta saydığımızda, bazı itirazlara haklı olarak açık da olsa, bu uçların ortasının bir yanında Habermas'ı bir yanında da Gadamer'i görmek çok fazla yanlış olmasa gerektir; üstelik bu, bilgelik epistemolojisi açısından güncelleştirici ve ümit verici bir örnek durum gibi gözükmektedir.

Habermas'ın bilgi teorisinde var olan "hakikat teorisi bir 'uzlaşım' teorisidir."²³ O, "pozitivizm ve bilimcilik eleştirisiyle, doğal bilimsel yöntemin evrensel geçerliliği iddiasını nasıl reddettiyse, aynı şekilde

²¹ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1996, s. 84.

²² Aynı eser, s. 145.

²³ Tom Bottomore, *Frankfurt Okulu*, çev. Ahmet Çiğdem, Ankara: Vadi Yayınları, 1994, s. 69.

hermeneutiğin 'evrensellik iddialarını' da reddeder.²⁴ Nitekim Habermas'ın son çalışmalarını da dikkate alarak yapılabilecek bir sonuç, onun "hem temel arayıcı hem de anti-temel arayıcı", "iki konum arasında bir çizgide yer alma teşebbüsünde bulunduğu"dur." Onun "Nihaî noktada tercih ettiği şey, bu iki konumun tuhaf bir karışımıdır: o, tarihsel olarak konumlanmış bir aklın işleyebileceği evrensel kriterleri belirlemeye çalışır."²⁵ Fakat her şeye rağmen, onun yeri, bu iki konum ortasında dahi olsa, o, bilhassa Gadamer'le karşılaştırıldığında, bu ortamın, temelcilik tarafına daha yakın durmaktadır.

Gadamer'in yeri ise, ortamın kesin olarak anti-temelci tarafındadır. Bununla birlikte, burada önemli olan, onun, anti-temelciliğin, nihilizme varan uzak uç noktalarında bulunmamasıdır. Örneğin, "Hem Derrida hem de Foucault, 'hakikat/doğru' diye adlandırdığımız şeyin, daha üstün bir gücün ürünü olduğunu iddia eder. Buna karşı Gadamer, 'hakikatin' geleneğin, otoritenin, önyargının ve önemli ölçüde aklın ürünü olduğunu düşünür. ... Derrida ve Foucault, insanî anlamın tarihsel olarak temellenmiş temelleri reddedişleriyle bizi nihilistik türde bir Babil Kulesi'ne sürüklerler. Tersine Gadamer bize, mutlak temeller imkânsız da olsa, ontolojik olarak tarihsel varoluşumuz içinde temellendiğimizi/konumlandığımızı gösterir."²⁶ Son tahlilde, "O, bir yandan hesaplayıcı, yöntemli akıl adına öne sürülen evrenselci iddialarla indirgeyici rasyonalizm, diğer yandan da öznelcilikte zımnen varolan hakikatin göreci ya da tarihselci temellendirilişi arasında kalan dikenli yolda ilerleyebilme iddiasındadır."²⁷

Şu halde bilgelik sevgisi olarak felsefenin çağrıştırdığı epistemoloji, mutlak doğru bilgiyi aramakla doğru veya doğruya yakın bilgi arayışından vazgeçmek arasında, yahut dogmatizm ve nihilizm arasında, yahut da kesinlik ve keyfilik arasında bir bilgi arayışını sürdürmek ve elde edilen bilginin doğruluk derecesini de abartmadan veya alçaltmadan olduğu gibi göstermek ve bunu da önemli ve yeterli bir başarı ve hatta görev saymak gibi öğeler taşır. Bilgeliliğin genelinde olduğu gibi, epistemoloji yaklaşımında da en temel özelliklerden biri, aşırılığa kaçmamak, orta yolu, uzlaşmayı ve uyumu önemsemek olsa gerektir. Bu yaklaşım genel epistemolojide olduğu gibi, dini epistemolojide ve felsefenin etik, metafizik gibi öteki alanlarında da savunulabilir bir özellik arz etmektedir. Ancak şimdilik bunları daha sonraki çalışmalara bırakarak, son olarak biraz da, bilge filozofların ve bilge insanların bazı temel özelliklerini belirlemeye çalışarak, bildirimizi tamamlayalım.

²⁴ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş: Rousseau, Kant, Hegel'den Foucault ve Derrida'ya*, çev. Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma, 1998, s. 106.

²⁵ Susan Hekman, *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik: Mannheim, Gadamer, Foucault ve Derrida*, çev. Hüsamettin Arslan, Bekir Balkız, İstanbul: Paradigma, 1999, s. 178.

²⁶ Hekman, *a.g.e.*, ss. 253-54.

²⁷ West, *a.g.e.*, s. 160.

5. Bilge Filozofun ve Bilge İnsanın Bazı Özellikleri

Bilge filozofun ve bu arada bilge insanların bazı özelliklerinin tespitine herkesin bilgeliğinde belki en fazla ittifak ettiği kişi olan Sokrates'ten başlamak en uygun gözüküyor. Onun bu gibi özelliklerinden bazıları şunlardır:

1) **Doğru sözlü, doğru davranışlı olmak:** Nitekim o, meşhur savunmasında, "bütün diyeceklerimin doğru olduğuna inanıyorum. İçinizde kimse benim doğrudan başka bir şey söyleyeceğimi sanmasın" der.²⁸ Üstelik o, kendisinde bulunduğunu iddia ettiği doğru sözlülük ve doğru davranışlılık özelliklerini başkalarına da öğütlemekte, değeri olan herkeste bu özellikleri görmek istemektedir. "Değeri olan bir kimse, yaşayacak mıyım, yoksa ölecek miyim diye düşünmemelidir; bir iş görürken yalnız doğru mu eğri mi hareket ettiğini, cesaretli bir adam gibi mi yoksa tabansızca mı hareket ettiğini, düşünmelidir."²⁹ Ona göre, "asıl mesele, ölümden sakınmak değil, haksızlıktan sakınmaktır; çünkü kötülük ölümden daha hızlı koşar."³⁰

2) **Doğru/iyi öğütler vermek:** Sokrates, Atinalıların, "bir daha filozofluk etmeyeceğine söz vermek şartıyla" serbest bırakılabileceği önerisine şöyle cevap vereceğini söylüyor: "Atinalılar, size saygı ve sevgim vardır; ancak, ben size değil, yalnız Tanrıya baş eğirim, ömrüm ve kuvvetim oldukça da iyi biliniz ki, felsefe ile uğraşmaktan, karşıma çıkan herkesi buna yeltmekten, felsefeyi öğretmekten vaz geçmiyeceğim; karşıma çıkana, her zaman dediğim gibi gene şöyle diyeceğim: 'Sen ki, dostum, Atinalısın dünyanın en büyük kudretiyle, bilgeliğiyle en ünlü şehrinin hemşerisisin, paraya, şerefe, üne bu kadar önem verdiğin halde bilgeliğe, akla, hiç durmadan yükseltilmesi gereken ruha bu kadar az önem vermekten sıkılmaz mısın?'"³¹

3) **Cesaretli olmak/Haksızlığa boyun eğmemek:** Sokrates "ölüm korkusu yüzünden haksızlığa hiçbir vakit boyun eğmemiş, eğmeğe ölümü üstün tutmuş bir adam olduğu"nu savunur ve bunu hayatından çeşitli örnekler vererek ispat etmeye çalışır.³²

4) **Siyasetle doğrudan ilgilenmemek:** Sokrates, içinden gelen bir sesin kendisini "siyasaya girmekten" alıkoyduğunu, bunun da "çok yerinde olduğuna" inandığını belirtir. Çünkü ona göre, "hak yolunda çalışan bir kimsenin, kısa bir zaman olsun yaşayabilmesi için, devlet adamı değil, sadece yurddaş olarak kalması gerekiyor."³³

²⁸ Eflâton, a.g.e., s. 1.

²⁹ Aynı eser, s. 21.

³⁰ Aynı eser, s. 39.

³¹ Aynı eser, s. 23.

³² bkz. Eflâton, a.g.e., ss. 27-28.

³³ Aynı eser, s. 27.

5) *Efendilik ve Ölçülülük*: Nermi Uygur'a göre, Sokrates'i en yaraşır biçimde özetleyen ifadelerden biri, Platon'un Phaidros'unda "bir dua çerçevesinde" söylediği şu sözlerdir: "Ey sevgili Pan, ey bu yerin tanrıları! Bana iç güzelliği verin ve dış yaşamımı içimle uyumlu kılın! Bilgenin zenginliğini en büyük zenginlik bileyim! Servetimin bana gerektiği kadar, ölçülü adamın birlikte götüreceği kadar olsun yeter." Uygur'un yorumuna göre, ilkin, Sokrates, söylediklerini bir dua çerçevesinde söylüyor. "Sokrates'in yakarıyla yöneldiği, tek-yanlı, tek-güçlü, tek-kuşatımlı bir tanrı Pan." İkinci olarak, "Sokrat'ın 'efendiliği', *authentikos*-kişiliği dile geliyor bu anlatıda." Üçüncü olarak, "ölçülülüğe büyük değer biçmekte bu parçada. Antik dünyada, daha da sonralarda ölçülülüğe, Sokrates'ten başka böylesi büyük değer veren kaç düşünür rastlıyoruz?"³⁴

Sokrates'le bağlantılı olarak, şimdi de, İslam filozofları arasından, kendi ifadesiyle "bazı düşünür ve kültürlü kişiler"in kendisini "filozofça yaşama tarzından", özellikle "Sokrat'ın yolundan" ayrıldığını iddia ederek ayıplayıp kınamaları karşısında, "Filozofca Yaşama"adlı bir makale yazan, ve burada hem filozofça yaşamının bazı özelliklerini sıralayan ve hem de bu özelliklere göre kendisinin filozof sayılmayı hak ettiğini savunan Ebu Bekr Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî'nin bu konudaki görüşlerine, bilge filozof ve bilge insanda aradığı özelliklere kısaca değinelim.

1) *Bilgi ve aksiyon (ilim ve amel)* gibi felsefenin her iki alanında da üstün bir düzeyde olmak: Ona göre, "bilgi ve aksiyon (ilim ve amel) gibi felsefenin her iki alanında da eksikliği bulunmak yani bir filozof için bilinmesi gerekeni bilmemek veya yapılması gerekeni yapmamak filozofluktan azledilmeyi hak etmek demektir."³⁵ Ona göre, "*örnek bir hayat, nefse hakimiyet ve ilim sevgisi* gibi konularda eksikliğimizi kabul etmekle birlikte, bu yolda olmayı hayatımız boyunca sürdürmeliyiz."³⁶

2) *Aklın ve adaletin gösterdiği ölçüyü aşmamak*: O, bilgi ve aksiyon alanlarındaki vurgusunda, bilhassa aksiyonla ilgili daha belirgin bir ilke olarak, çoğu kere, bilgi yanında adaletli olmak gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, "aklın ve adaletin gösterdiği ölçü aşılmamalıdır."³⁷ Zira "Yaratılışımızın amacı ve hayatta en üstün değer, bedenî hazlardan yararlanmak değil, ilim sahibi olmak ve adaleti uygulamaktır."³⁸

3) *Hiçbir canlıya acı çektirmemek*: Ona göre, "biz, acı çekmeyi hak etmeyen hiçbir canlıya – daha çok ızdırap çekmesini önlemenin dışında – elem ve ızdırap çektirmemeliyiz."³⁹ Bu cümle zulmün öteki insanlara

³⁴ Nermi Uygur, *Tadı Damağında*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995, s. 275.

³⁵ Ebu Bekr er-Râzî, "Filozofca Yaşama", çev. Mahmut Kaya, *Felsefe Arkivi.*, F.13, s. 199.

³⁶ Er-Râzî, *a.g.m.*, s. 192, (italikler bize ait).

³⁷ *Aynı eser*, s. 195.

³⁸ *Aynı eser*, s. 193, ayrıca bkz. ss. 194-96.

³⁹ *Aynı eser*, s. 195.

yapılanını da, hayvanlara yapılanını da, kişinin kendisine yapabileceğini de en büyük kötülüklerden ve haksızlıklardan saymaktadır. Nitekim onun ifadesiyle,, “Aklın ve adaletin hükmüne göre bir insanın başkasına acı ve ızdırıp vermeye hakkı yoktur; dolayısıyla kendi nefesine de acı vermeye hakkı yoktur.”⁴⁰

4) *Haksız kazanca asla tenezzül etmemek*: Onun ifadesiyle, “Allah’ın hoşnut olmaması ve âhiretteki mutluluğumuzu engellemesi pahasına, halkın malını çalıp çırparak bir ömür boyu bize bütün yer yüzüne sahip olma imkânı tanınsa gene de böyle bir şeyi yapamayız ve böyle bir hayatı tercih edemeyiz.”⁴¹

5) *Uzlaştırıcı ve hoşgörülü olmak*: İnsanlar arasında, onların “sosyal ve psikolojik yapılarının farklı oluşundan” kaynaklanan zıt yaşama tarzları ve farklı anlayışlar mevcuttur. Bu inkar edilemez realite karşısında filozofun “uzlaştırıcı bir yaklaşımda” bulunması gerekir. Ayrıca unutulmaması gerekir ki, “aralarındaki bu yapı farklılığı dikkate alınarak insanları yükümlülükte eşit saymak mümkün değildir.”⁴²

6) *Aşırılıklardan uzak durmak*: Bilhassa hazlar, arzular ve ihtiyaçların karşılanması konusunda, en üst ve en alt sınırları kendince belirleyen Râzî, bu iki sınırın arasındaki “normal hayat” tarzından yanadır. Ona göre, “Hazlara karşı duyulan arzuyu tatmin ederken bu konuda aşılması gereken en üst sınır; zulme, can almaya ve Allah’ın gazabına yol açacak her şeyden, aklın ve adalet anlayışının gerekli görmediği her türlü aşırı davranıştan sakınmaktır. ... Hazlara duyulan arzuyu tatminin en alt sınırına gelince; insan, kendisine zararı dokunmayacak ve hastalığa yol açmayacak kadar yemeli. Cildini incitmemek şartıyla, vücudunun dayanabildiği kadar basit giyinmeli. Kendisini aşırı sıcak ve soğuktan koruyacak barınakta oturmalı. ... Fakat bunun da altına inerek hindlilerin, maniheistlerin, rahip ve süfilerin yaşadığı gibi yaşamak felsefi yaşayışın dışına çıkmaktır.”⁴³

7) *Merhametli ve şefkatli olmak*: Belki yukarıdaki görüşlerini özetler mahiyetteki ifadelerinde o, merhametli olmayı da bilgili ve adaletli olmanın yanında ayrıca zikretmektedir. Kendi ifadeleriyle “Allah’a en yakın olan kul *en bilgin, en âdil, en merhametli ve en şefkatli* olandır. İşte bütün filozofların: ‘Felsefe, insanın gücü yettiği ölçüde Allah’a benzemesidir.’ Sözüyle anlatmak istedikleri budur. Kısaca, filozofca yaşamak işte budur.”⁴⁴

Yunan ve İslam felsefesinden birer örnekten sonra bir de çağdaş Batı felsefesinden bir filozofun bilgelik ile ilgili görüşlerine değinelim. Karl Jaspers’e göre, ilkçağın son dönemlerinden bu yana en büyük özelliği

⁴⁰ Aynı eser, ss. 196-97.

⁴¹ Aynı eser, s. 195.

⁴² Aynı eser, s. 197.

⁴³ Aynı eser, s. 198.

⁴⁴ Aynı eser, ss. 198-99, (italikler bize ait).

“bağımsızlık” olan bir bilge tasarımı yaşamaktadır. Bu tasarıma uyan bilge, çok kısaca söylemek gerekirse, dünya, devlet, din gibi öteki insanları çok fazla etkisi altına alan olgular karşısında belli ölçüde bağımsız kalabilmeyi ve kendi olabilmeyi başarabilmiş kişidir.⁴⁵ Onun bu tür bir bilgece bağımsızlığı gerçekleştirmek isteyenlere (özellikle felsefecilere) yaptığı tavsiyeler de aşağıdaki gibi son derece dikkate değer şeylerdir:

- Hiçbir felsefe okuluna bağlanmamak, anlatılabilecek hiçbir gerçekliği böyle kesin, tek ve biricik diye benimsememek, kendi düşüncemizin egemeni olmak;
- Nesne yığar gibi felsefe biriktirmeye kalkmamak, tersine felsefeye özgü çalışmayı bir devinim olarak derinleştirmek;
- Kaçınılmaz bir iletişim içinde gerçeklik ve insanlık uğruna savaşmak;
- Kendini, bütün geçmişi benimseyerek öğrenmeye, çağdaşları dinlemeye, bütün olanaklara açık olmaya yetenekli kılmak;
- Böyle bir birey olarak, gerçek tarihsel nitelik taşıyanın, bu kaynağına, yaptığına dalmak; ne idim, ne oldum? Bana verileni üstlenmek;
- Kişisel tarihsellik dolayısıyla, bütün insan-oluşun tarihselliği ve bu yolla dünya yurttaşlığı içine girerek, gelişmeye son vermemek; ...

46

Son olarak bir de günümüz Türk düşüncesi içerisinde, filozofların veya bilgelerin özellikleri ile ilgili yapılan bir çalışmanın özetine değinelim. Nihat Keklik, *Filozofların Özellikleri* adlı kitabında “*filozof* veya *bilge* adı verilecek kimselerin” şahsiyet ve toplum bakımından ne gibi özelliklere sahip olduklarını ve olmaları gerektiğini ele almakta ve bir yerde bunları aşağıdakine benzer şekilde özetlemektedir. Onun tespitine göre, şahsiyet ve karakter bakımından filozof veya bilgelerin bulundurduğu nitelikler beş çeşittir:

Bilgi bakımından *tevâzû* göstermek yani *bilgiçlik taslamak*'tan sakınmak,

- *Ahlâk ve karakter* sahibi olmak,
- *Mantıklı ve ikna edici* olmak,
- Garip ve tuhaf davranışlardan kaçınmak,
- Ağırbaşlı fakat *güler yüzlü ve optimist* bir dünya görüşünü benimsemek.
- Ona göre filozof veya bilgelerin toplum bakımından bulundukları ve bulundurmaları gereken özellikler de beş çeşittir:

⁴⁵ Jaspers, *a.g.e.*, s. 120.

⁴⁶ Jaspers, *a.g.e.*, ss. 126-27.

- Birleştirici ve uzlaştırıcı olmaları,
- Aşırı servet ve zenginlik peşinden koşmayarak gösterişsiz yaşamaları,
- Aile ve kadın konusunda yapıcı davranmaları,
- Toplum barışı için tolerans'a önem vermeleri,
- Toplumdaki din ve inançlar saygılı yaşamaları.⁴⁷

Bilgelik ve bilge insan üzerine sözlerin sonunu getirmek mümkün değildir. Bu yüzden daha ayrıntılı bilgiyi daha sonraki çalışmalara bırakarak, bu bildiriyi bitirmek zamanıdır.⁴⁸ Sonuç olarak bize göre, ne felsefe bilgelik ile sınırlı ne de bilgelik felsefe ile sınırlıdır; fakat burada vurgulamaya çalıştığımız üzere, yanılmıyorsak, hem bilgeliğin felsefeye hem de felsefenin bilgeliğe ihtiyaı vardır. Bilgelik sevgisine yaraşır düşünce üretmek, bilge filozoflar, felsefeciler veya insanlar olmak, ve bilge olanların sayısını artırmaya çalışmak, günümüz felsefesinin önemli işlevlerinden birisi olsa gerektir.

Son günlerin dünya çapında en çok satan kitaplarından birinde anlatılanlar doğru ise, bırakalım bilgeliğinde ittifak ettiğimiz filozofları, Avustralya'nın yerli kabilelerinden birinin bile "inancına göre, zamanın akıp gitmesinin amacı, bir insanın daha mkemmел, daha bilge hale gelmesi ve kendi varoluşunu dile getirmede daha başarılı olması"dır."⁴⁹ öyle ki onlar, yaşlanmayı sağlamak için özel bir çaba gstermeyişimizden dolayı doğum günlerinde özel bir durum göremediklerini belirttiklerinde, o zaman kendilerinin neyi kutladıkları sorulduğunda, üzerinde uzun uzun düşünmemiz gerektiğine inandığım ve son söz olarak kullanmak istediğim şu cevabı verirler: "Daha mkemmел olmayı. Bizler eğer geçen yıla oranla daha iyi, daha bilge olmuşsak, bunu kutlarız. ..."⁵⁰

⁴⁷ Nihat Keklik, *Filozofların zellikleri*, İstanbul: Doğuş Yayınları, 1983, ss. 12, 98.

⁴⁸ Bir bildiri sınırlarını gereğinden fazla aşmamak için metinde yer veremediğimiz birkaç kaynağın doğrudan ilgili sayfalarına hiç olmazsa işarete bulunmakta yarar vardır. Yukarıda anlattıklarımıza ilave olarak, bilgelik ile ilişkili felsefe ve bilge filozoflarla bilge insanların özellikleri konusunda daha fazla ve fakat zlu bilgi için şu kaynaklara da bakılabilir: Philip P. Wiener, *Dictionary of the History of Ideas: Studies of Pivotal Ideas*, New York: Charles Scribner's Sons, 1973, c. III, s. 457-63; E. Jerry Phares, *Introduction to Personality*, London: Scott, Foresman and Company, 1988, ss. 187-88; Tuncer Elmacioğlu, *Bilgece yaşamak*, İstanbul: Beyaz Yayınları, 1999, ss. 246-51.

⁴⁹ Marlo Morgan, *Bir ift Yrek*, ev. Eren Cendey, İstanbul: Dharma Yayınları, 2000, s. 197.

⁵⁰ *Aynı eser*, s. 99.